

Олександр Удод

**ІСТОРІОГРАФІЯ
ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОЇ
РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ**

Політичні події в Україні кінця 2004 р. – початку 2005 р. активізували проблему Донецько-Криворізької республіки, факт її самостійного існування та негативного ставлення до феномену ДКР як з боку більшовицької Москви, так і проросійського уряду харківської УНР. Так сталося, що історіографічні аспекти проблеми ДКР опинилися на задньому плані. Історія невизнаної, “відчайдушної” республіки швидко перетворилася на красивий міф, який періодично виринав із забуття під впливом сучасних подій. Історичну пам’ять (“Таке вже було”) збудили заяви в м. Северодонецьку та м. Харкові про “Південно-Східну українську автономну республіку”. 29 листопада 2004 р. Ю.Кармазін звинуватив В.Пінчука у розробці та реалізації сценарію сепаратистської Донецько-Криворізької автономії. Дехто пригадав, що в кризовому 1989 р. групою російських політтехнологів на чолі з Е.Паїном були розроблені пропозиції для М.Горбачова щодо розколу національних республік на сепаратистські анклавні (план частково був реалізований у Нагірному Карабаху, Придністров’ї, були також здійснені спроби Б.Єльциним щодо Криму в 1995 р.)¹. Звернення професійних істориків до теми Донецько-Криворізької республіки теж було продиктоване кон’юнктурними моментами поточної політики, про що свідчили заголовки інтерв’ю, статей – “Донецько-Криворізька пам’ять” (В.Сергійчук)², “Донецько-Криворізька республіка – ілюзії й практика національного нігілізму” (В.Солдатенко)³.

Звернення до історії ДКР продиктоване сплеском “регіональних емоцій” (“центральна влада слабка, а ми – справжні господарі регіону”), пошуком погрожуючих аналогій (“ми теж вчинимо так, як Ф.Артем у 1918 р.”). Але за політиканством криється елементарне незнання історії

¹Привид комунізму лазить по Донбасу // Акценти: інформ.-аналіт. сайт Антинаклепн. ліги України. – 2004. – 29 листопада.

²Сергійчук В. Донецько-Криворізька пам’ять // Україна молода. – 2004. – 23 грудня.

³Солдатенко В. Донецько-Криворізька республіка – ілюзії й практика національного нігілізму // Дзеркало тижня. – 2004. – 4-10 грудня.

своєї країни й такий же розрахунок на незнання її основною масою населення України. Бо за законами соціально-політичної психології не знання реальної події, а історичний міф, красива легенда, ореол втаємниченості, заборони навколо історії якоїсь події найсильніше впливають на соціальні настрої. Прикметно, що ще в 2000 р. В.Даренський писав, що сам факт існування Донецько-Криворізької республіки може колись набути символічного значення і стати дуже суттєвим ідеологічним чинником політичного життя.

“Ідея окремішності Донбасу має глибоке коріння у масовій свідомості населення цього регіону... Легенда про ДКР за умов соціально-політичного хаосу може стати дуже сильним чинником ідеологічної консолідації. До того ж ідеологічна консолідація Донбасу (і Сходу України взагалі) на базі легенди про ДКР може бути несподіванкою для київської влади”⁴. Ще до “помаранчевої революції” в Донбасі існував певний ритуал: вшанування червоно-синьо-чорного прапора, що вважається прапором Донбасу, винесення його 9 лютого (в день проголошення ДКР) до пам’ятника Ф.Артему в Донецьку. Історія таємничої загибелі Ф.Артема (Сергеєва) в 1921 р. після його насильного переведення на роботу в Москву теж додає певної ностальгічної нотки до автономістських настроїв (“популярність Артема серед шахтарів Донбасу комусь дуже заважала”)⁵.

Якою ж є історіографія Донецько-Криворізької республіки? За оцінкою уже згаданого В.Даренського, “історії ДКР взагалі не поталанило: вона завжди була “закритою” темою для істориків як за радянських часів, так, звичайно, і зараз”⁶. З такою точкою зору можна погодитися лише частково: історія періоду революцій і війн 1914–1921 рр. (за американським істориком П.Голдквістом) у радянській (сталінсько-брежнєвській) історіографії оцінювалась залежно від чергової доктрини, яка й визначала ретроспекцію сучасної політики на минуле.

А ось щодо кількості згадувань ДКР в історичній літературі, то за цим показником вона перевищує багато більш відомих подій вітчизняної історії. Але цілісної, синтетичної праці про історію Донецько-Криворізької республіки в українській історіографії ще не створено. Є фрагментарні, різнопланові посилання на досвід ДКР у зв’язку з історією

⁴ Даренський В. Про факти регіонального державотворення в Україні: феномен Донецько-Криворізької республіки 1918 р. (ДКР) // Молода нація. – 2000 (спецвипуск). – С. 238.

⁵ Корнилов Д. Отчаянная республика. Мифы и быль о ДКР // Донецкий криж. – 1999. – 25 февр. – 3 марта.

⁶ Даренський В. Про факти регіонального державотворення в Україні. – С. 237-241.

“радянського будівництва”, “вирішення національного питання”, “досвіду подолання помилок у національно-державному будівництві” і т.п. За даними Д.Корнілова, в 1970-ті роки ВАК “зарівав” кандидатську дисертацію з історії ДКР, як написану на “крамольну” тему⁷.

Оглянемо основні періоди історіографії Донецько-Криворізької республіки.

Як і багато інших сторінок революції і громадянської війни, підвалини історіографії ДКР заклали учасники і сучасники її утворення. Очевидно, що першою публікацією про ДКР стала стаття В.Філова “Кого судити?”, в якій нарком ДКР позитивно виклав історію утворення республіки, заявивши незгоду з позицією Ф.Артема на злиття ДКР з радянською УНР. Другу частину статті В.Філов не встиг опублікувати: його було виключено з партії⁸.

Публікації 1920-х рр. з історії ДКР (мемуарні, ювілейні) чітко поділяються на дві групи. Перша – це апологетичні статті колишніх учасників ДКР – Б.Магідова (“Донецько-Криворізька республіка”, 1922 р.), Е.Квірінга, М.Ніколаєва, А.Каменського, В.Межлаука, М.Рухимовича (“Пам’яті Артема”, 1921 р.)⁹, які намагалися виправдати виникнення на частині території України штучного державного утворення і виділення його зі складу України, мотивуючи це необхідністю оборони проти німецько-австрійських військ. А Б.Магідов, А.Каменський і Х.Мишкіс (автор передмови і упорядник матеріалів про ДКР у журналі “Літопис Революції”)¹⁰ висували також твердження про те, що утворення Донецько-Криворізької республіки було санкціоноване В.Леніним. Друга група авторів (М.Скрипник, В.Затонський, М.Попов, Є.Бош, Д.Ерде, В.Антонов-Овсієнко, М.Острогорський) виступали з позицій помилковості й шкідливості утворення ДКР, критикували дії Ф.Сергеєва (Артема), С.Васильченка, М.Жакова, Б.Магідова, В.Межлаука, В.Філова та інших організаторів республіки. В.Антонов-Овсієнко (якому, до речі, Ленін не рекомендував в Україні вживати першу частину свого прізвища), зокрема, писав: “Відокремлення робітничих районів від України якраз у той момент, коли її радянський уряд у Києві

⁷ Корнілов Д. Отчаянная республика. Мифы и быль о ДКР.

⁸ Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія Української державності: Курс лекцій. – К., 1999.

⁹ Варгатюк П.Л. Донецько-Криворізька Радянська республіка // Український історичний журнал. – 1998. – № 4. – С.34.

¹⁰ Матеріали о Донецко-Криворожской республике // Літопис Революції: Журнал Істпарту ЦК КП(б)У. – 1928. – №3 (30).

особливо потребував політичної й організаційної підтримки, було серйозним державним промахом”¹¹.

Така оцінка історії ДКР – як “найгрубішої політичної помилки, в якій виявилась кричуща недооцінка селянства і національного питання на Україні” (М.Попов) – переважала в усіх публікаціях з історії Жовтня до 1932 р. (А.Хвиля, В.Круть, М.Волін, Х.Міронер)¹². Але після розгрому “скрипниківщини” і самовбивства М. Скрипника у висвітленні історії ДКР сталися зрозумілі метаморфози: ім’я Скрипника зникає з публікацій, таким чином у Артема (теж покійного) не стало опонентів, а отже, Ф.Сергєєв та інші організатори ДКР виявилися поза зоною політичної (а отже, й науково-історичної) критики. В 1930–1950-ті рр. вийшла велика кількість біографічної літератури про Ф.Артема (П.Аніканов, П.Німцев, В.Круть, П.Загорський), в якій стверджувалось, що створення ДКР було викликане гострою необхідністю і цілком себе виправдало. А.Лихолат, Б.Могилевський у 1950–1960-х рр. розглядали ДКР як вимушений маневр більшовиків, які прагнули створити плацдарм у боротьбі проти німецьких військ¹³.

В умовах часткової десталінізації (після XX з’їзду КПРС 1956 р.) офіційними істориками (представниками легітимізаційної історіографії) були знову відновлені оцінки Донецько-Криворізької республіки, яку їй давали автори праць 1920–1930-х рр. У 1957 р. М.Супруненко майже повторював слова В.Антонова-Овсієнка про те, що виділення ДКР “дуже послаблювало пролетарську базу Радянської України”¹⁴. Така ж оцінка ДКР давалася в роботі У.Рядніної “Нариси історії Комуністичної партії України” (1961 р.) – утворення ДКР було помилкою, а В.Ленін допоміг її виправити. В той час (1960-ті роки) із загального шерегу робіт випала публікація В.Астахової про Артема, де вона схвалювала утворення ДКР і визнавала санкціонування її В.Леніним¹⁵. Але в цілому негативна оцінка ДКР домінувала в радянській історичній літературі аж до “застійних” років, коли ця тема просто зникла з історії революції в Україні. Офіційне трактування історії Донецько-Криворізької республіки подавалося в енциклопедично-довідкових виданнях – БСЭ, УРЕ, РЕІУ, СИЭ, “История гражданской войны в СССР: Энциклопедия”

¹¹ Антонов-Овсєенко В.А. Записки о гражданской войне. – М., 1924. – Т. 1. – С. 188.

¹² Варагтюк П.Л. Донецько-Криворізька Радянська республіка. – С. 36.

¹³ Лихолат А.В. Здійснення ленінської національної політики на Україні (1917–1920). – К., 1967.

¹⁴ Філов Віктор. Кого судить? // Літопис Революції: Журнал Істпарту ЦК КП(б)У. – 1928. – № 3 (30). – С. 95.

¹⁵ Корнилов Д. Отчаянная республика. Мифы и быль о ДКР. – С. 37.

та ін. за традиційною схемою: проголошення IV обласним з'їздом Рад Донецько-Криворізького басейну 30 січня (12 лютого) 1918 р., входження в склад РСФРР, утворення РНК на чолі з Ф.Артемом, організація боротьби проти німецько-австрійських військ, що не визнали “Винниченківської географії”.

Зарубіжна, діаспорна історіографія в цей час подавала однозначну оцінку ДКР як “ефемерної організації більшовицької влади в Донбасі” з метою недопущення уряду ЦР до промислових районів Криворіжжя і Донбасу. Підкреслювалось, що керівництво ДКР було в конфлікті з київським більшовицьким центром (Г.Пятаков, В.Затонський) і вважало себе незалежним від радянської України. Подібні оцінки досить швидко перекочували в найперші українські видання періоду незалежності. В Довіднику з історії України (1993 р.) автори І.Підкова та Р.Шуст характеризували Донецько-Криворізьку радянську республіку як “маріонеткове територіальне утворення, організоване більшовиками за вказівкою В.Леніна в січні 1918 р. для надійного забезпечення центру Росії паливом і харчовими продуктами”¹⁶.

Українські підручники (для вузів і середньої школи) після 1991 р. творилися за схемою, запропонованою О.Субтельним, але в його “Україні: історії” немає ні слова про Донецько-Криворізьку республіку, ось чому ця тема випала з навчальної літератури 1990-х років, що відзначав Д.Корнілов¹⁷. “Інколи читаєш сучасні твори, – писав Д.Корнілов, – і складається враження, що крім УНР і ЗУНР, ніяких інших республік на Україні не було. ДКР не згадана в жодному із підручників з історії, що видаються зараз”. Але з кінця 1990-х рр. – початку 2000-х рр. у сучасних українських підручниках історія ДКР знаходить своє належне місце. Перед тут, звичайно, ведуть донецькі історики. В 1998 р. у підручнику “Історія України” у розділі “Українська революція 1917–1920 рр.” (автор А.Михненко) є пункт “Донецько-Криворізька республіка”, в якому стверджується, що “більшовики не обстоювали ідеї української державності, не вважали за необхідність забезпечення її цілісності, йшли на створення окремих формувань...”

Російський Раднарком надав допомогу сепаратистським силам у Донбасі, де проживало 1,5 млн українців і близько 600 тис. росіян”¹⁸. Знову стверджується позиція щодо схвалення Леніним ідеї створення ДКР (але тепер посилаються на виступ більшовика С.Васильченка на IV

¹⁶ Підкова І.З., Шуст Р.М. Донецько-Криворізька радянська республіка // Довідник з історії України. – К., 1993. – Т. 1 (А–И). – С. 184.

¹⁷ Корнілов Д. Образование Донецко-Криворожской республики // Донецкий край. – 1998. – 19-26 февраля.

¹⁸ Історія України. – Донецьк, 1998. – С. 214.

з'їзді депутатів Донецько-Криворізького басейну 27 січня 1918 р.). Той же А.Михненко в 1998 р. видав “Новітню історію Донецького басейну”, де повторює свою оцінку ДКР як “штучного, сепаратистського об'єднання”, дає характеристику діяльності РНК республіки в економічній сфері та організації оборони Донбасу, стверджує, що “теоретично і практично створення Донецько-Криворізької республіки було неправомірним і шкідливим як для Донбасу, так і для України. Треба відмітити, що в той час виникало багато республік (Таврида, Донська, Одеська та ін.). Всі вони виявлялися нежиттєздатними формуваннями”¹⁹.

В курсі лекцій “Історія Української державності” (В.Шевчук, М.Тараненко) автори теж наголошують на утворенні більшовиками з метою захопити владу в Україні штучних державних утворень (ДКР, Кримська соціалістична республіка на чолі з Д.Ульяновим, Одеська соціалістична республіка, Миколаївська повітова соціалістична комуна та ін.), підкреслюють, що військовою опорою слугував зведений озброєний загін, ядро якого становили пітерські робітники²⁰.

Найбільш численні й авторитетні публікації в сучасній українській історіографії підготовлені професором В.Солдатенком²¹. Він ретельно проаналізував політичні передумови і політичні чинники оформлення самої ідеї виокремлення Донецько-Криворізької області, відзначив, що ЦР довгий час не виявляла належної твердості, послідовності щодо Донкривбасу як органічної частини України, а керівні працівники більшовицької регіональної парторганізації виявили “явний сепаратизм”.

В.Солдатенко стверджує, що РНК РСФРР не визнав ДКР ні самостійною республікою, ні частиною Російської Федерації, підкреслює, що Ленін “вимагав суворого дотримання суверенітету Радянської України”²². Автор, на відміну від попередників, посилається на В.Затонського, який свідчив нібито, що Ф.Сергєєв (Артем) не домігся санкції Леніна на відокремлення Донецько-Криворізької області від України.

¹⁹Михненко А. Новейшая история Донецкого бассейна (80-е гг. XIX века – 40-е гг. XX века): Монография. – Донецк, 1998. – С. 103.

²⁰Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія Української державності: Курс лекцій.–К.,1999.

²¹Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) – К., 2001; Солдатенко В. Донецько-Криворізька республіка – ілюзії й практика національного нігілізму // Дзеркало тижня. – 2004. – 4–10 грудня; Солдатенко В.Ф. Донецько-Криворізька республіка: історія і уроки // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – К., 1995.

²²Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) – К., 2001. – С. 51.

Заслужують на увагу ще два висновки В.Солдатенка. Перший – про те, що “ідеї вичленення Донкривбасу зі складу України не знайшли скільки-небудь політичного відгуку в народних низах. Принаймні документів щодо цього не відклалося”²³. Другий – про те, що “обласницькі настрої” колишніх працівників ДКР не зникли одразу й безслідно. Вони жевріли довго в 1918 р., посилювалися в 1919 р., перешкоджаючи нормальній роботі радянського уряду України (мається на увазі зміщення Г.Пятакова з посади голови уряду 16 січня 1919 р. та обрання на цю посаду Артема й делегування Леніним в Україну Х.Раковського 24 січня 1919 р.). Ф.Артем і Г.Пятаков ще довго звинувачували один одного в сепаратизмі. У суперечку втручався і Й.Сталін, заявивши: “Ніякого Донкривбасу не буде і не повинно бути, пора б кинути займатися дурницями”. Розв’язання суперечностей було здійснено шляхом усунення “регіоналістів” з посад, переміщення на роботу в Москву, міжнародні організації.

Гіроакі Куромія в книзі “Свобода і терор у Донбасі” теж підтримує висновок, що “ця республіка [ДКР] була бюрократичним витвором”²⁴. Важко сказати, на його думку, наскільки населення підтримало нову республіку.

Такі висновки (щодо “бюрократичного характеру” ДКР) різко контрастують із сучасними публікаціями донецьких істориків (Ю.Чарських, Ю.Федоровський, В.Шевченко, Д.Корнілов), які стверджують, що ДКР була виявом ініціативи “знизу”, несанкціонованою “зверху”. Ідеологія донбаської окремішності виражена найбезпосереднішим чином: “творіть собі життя не за чужими вам кресленнями... Робіть життя собі для себе, а не для Києва, Москви, Вашингтона...”²⁵. Регіональні історики, за їхніми словами, намагаються розвінчати три основні міфи довкола ДКР: що вона була “придумана” більшовиками; що вона стала хитрим фокусом Леніна; що вона не зіграла ніякої ролі, бо проіснувала лише п’ять тижнів (9 лютого – 17 березня 1918 р.).

Донецькі історики прагнуть довести, що діяльність РНК ДКР нібито мала позитивний вплив на стан економіки краю. Д.Корнілов пише про територіальну реформу за економічною ознакою, про судову реформу, про діяльність головного економічного органу республіки – Південної обласної ради народного господарства, яка взяла на себе контроль за розподілом палива і продовольства. Є намагання зобразити успіхи в освітній політиці: заборонили закривати школи, ввели безплатну освіту

²³Там само. – С. 64.

²⁴Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – К., 2002. – С. 150.

²⁵Даренський В. Про факти регіонального державотворення в Україні. – С. 239.

для бідноти, відкрили ряд навчальних закладів, а в Харкові почала працювати українська гімназія (і це за 5 тижнів!)²⁶.

Таким чином, поле для досліджень розширюється, бо тільки конкретні історичні праці приведуть до розвінчання міфів довкола ДКР, ліквідації сучасних асоціативних стереотипів стосовно соборності, протистояння Сходу і Заходу, сепаратизму і федералізму та інших політичних проблем, привнесених в історію Донецько-Криворізької республіки.

²⁶Корнилов Д. Образование Донецко-Криворожской республики. – С. 15.